

MI MONDHATÓ RÓLA, MONDHATÓ RÓLA (I.)

TANDORI DEZSŐ

A cím nem pontos idézet. Második kötetemben (*Egy talált tárgy meg-tisztítása*, Magvető, 1973) a 41. oldalon az *Egy kövület forgatókönyve* című vers első két sora így alakult:

mi mondható róla
mondható róla

Mivel ennek a kötetnek a verseiről akarok beszélni, mindegy, hol kezdem. Céлом kettős. 1./ Elmondani mindazt, ami ezekről a versekről — szerkezetükben hordozott kifejezéseleimekről — jelenleg eszembe juthat s megfogalmazható. 2./ Megnézni, képes vagyok-e bizonyos kizárólagosság jegyében helyes alapokat adni műveim érdemi értékeléséhez. (Taglalásához.) A kizárólagosságot így értem: véleményem szerint a verseimnek van — elképzelhető — egy olyan felfejtési módja, amely a leghasznosabb változata a velük való foglalkozásnak; *meghatározólag* tehát magam csupán ezekkel az értelmezési variánsokkal törődöm, s a versek „minőségi” mérvadójának azt tekintem, van-e ilyen, ne kerteljünk, általam „kanonizálendő” struktúrájuk. (Struktúrára mást értek, mint a tudományos szóhasználat; a két értelmezés egymásnak nem mond ellent; szeretném, ha egymást kiegészíthetnék. Céлом az is, hogy ezzel segítségére legyek az általános verselemző, irodalomtudományi kutatásnak. Erre a célra mintegy felajánlom, „a tudomány szolgálatában”, ezt a kötetemet. Meglátjuk, mely versei bírnak, állnak efféle elemzést. Mivel a felfejtéshez a „logika” — a verslogika stb. — eszközeit használom, szubjektivitásom aligha jelentősebb, mint bármely „kívülálló” elemző e kívülről fakadó hátránya. Térjünk a tárgyra.)

A vers címére (*Egy kövület forgatókönyve*) később térjünk vissza; első olvasáskor, még a verset nem ismerve, két főbb értelmezési módja lehet: vagy a forgatókönyv is kövület, vagy általa elevenedik meg valami kövületszerűség. Az első két sor akár szertartásszöveg is lehet; megengedi ezt egy szöveg-elemnyi belső változása. Bennem alighanem

az *Orate pro nobis* hatott; ez már a címbeli kövülettel viszonyba kerül így. A külön „versszakot” formáló harmadik-negyedik sor

innenső
visszhang-töredék

értelmét keresve, azt hiszem, az *innenső* arra utal, hogy a *mi mondható róla az a „túlsó”, a mondható róla az innenső. Az innenső csak azután kaphat hitellel közelítő (a verset hozzánk közelítő) funkciót, miután az előbb jelzett módon létjogosultságot szerzett a versben. Kötdöelem; s nemcsak köt, de fakad is abból, ami előtte volt. Mit jelent a visszhang-töredék? Az első sornak a második sor a visszhangja, vagyis a visszhang-töredéke; vagy az egész, az is felfogható visszhangnak, holott értelmezésről lenne szó, arról legalábbis, hogy valamiről valaki valamit mondjon; ám mintha e mondás helyett a mondás esedékességéről tett kijelentéssel s ennek visszhangjával máris megteremtődne egy eléggé eleven, több vonatkozású közeg, amely mintegy feledtetni az eredeti, „megmondandó” vagy mondandó tárgyat. A harmadik versszakot alkotó*

foto:

hirtelenségét valami ilyesmi indokolhatja, bár nem érzem azt a következetes, szerves összefüggést, amely az első négy sort (már a címmel együtt tekinthetjük!) jellemezte. Am ha a címet is bevonom, a „forgatókönyv”-fogalmat, a *foto* létjogosultsága indokolható. A *foto*, főleg így, a *foto* alak helyett, két többletet ad (két értelmezése van): a *foto* (fotó) a forgatókönyv szerint megvalósuló „filmhez” képest kimerevített, kövület-szerű valami; és a *foto* (mint *foto*) a képaláírásokat, szignókat idézi: FOTO EZ-MEG-AZ. (Hogy ki fényképezte a dolgot.) Elképzelhető azonban egy lazább, nekem kevésbé tetsző értelmezés is: a negyedik versszak visszazugrásából. Mert ott mintha (utcán?) mozogna, haladna a személy; s hogy a személy szervesen van jelen, ennek indoklása a vers második részében, a — — — — — — — — — — vonal alatti részben található, a Beckett-utalásban ill. -idézésben. Tehát ott halad az utcán ez a személy, és *foto*-t lát (vagy ilyen kiírást), s ez, mint üvegtábla akar rázuhanni. Esetleg önmagát látja meg (a visszhang-képzet vizuálissá válik; talán: kiegészülnek az érzékelési lehetőségek, mert haladunk a versben), s ez rá akar zuhanni. (Kései Pilinszky-hatás; egyébként a vers látszólagos hűvösségének nincs köze sem a korábbi, sem az újabb Pilinszky-korszakhoz; ebben az egy mozzanatában igen.) Aztán vagy nem zuhan, vagy zuhan, de elviselhetően; a lemerülést jelezheti itt a negyedik-ötödik versszakot elválasztó köz; és újra kiegyensúlyozódnak a viszonyok az ötödik versszakban:

többször
 ugyanaz: ugyanannyiszor
 más

— — — — —
 Ez mintha a *Töredék Hamletnek* utolsó negyedét visszhangozná; a kötetét. Amint ezek a töredékek, melyekből a vers itt összeállt, a *Töredék* kötet verseinek időbeli szomszédai, egy akkor még le nem zárt periódus utóhullámzásaként. Az ötödik versszak látszólagos nonszensz-hangsúlya, gondolom, halálos (unalmas) komolyságnak is érezhető: a túl dinamikus váló mozgás helyett választja a személy a reflexiót. De hiszen maga a vers is reflexiósor volt eddig! (Visszhang, foto, zuhanó üveg-tábla.) Akkor pedig ez az értelmi reflexió a vers-fizikai reflexiókból fakad, és valami bezárul. Ezt jelzi a nyitást is engedő — — — — —
 — — A vers teljes lezárulása itt két okból nem volna üdvös. A lezárulás *egyszeri* aktus lenne, mintegy a vers természetes velejárója is. S akkor nem hangsúlyozódna a kör zárulása, a reflexióké. Továbbá: a cím és az öt versszak nem vonatkozna eléggé erősen egymásra. Keveset mondana vagy az egyik, vagy a másik elem (egymás vonatkozásában). A kettéválasztás ráadásul újramezést tesz lehetővé; egyáltalán, ilyen szemléletet (a közhely-evidencia szétválaszthatatlanságét, mely Beckett-nél gyakori alapelem). A második rész kezdete így hangzik:

rész rég elkezdődött.

(Már a — — — — — alatt! Sőt, nemcsak térben a papíron van az elválasztó vonalak *alatt* ez a közlés, de első része nyilván egybeesik ezekkel a vonalakkal. Bizonyára olyasmi lenne a teljes közlés, hogy „a második rész rég elkezdődött”, mintha a moziterembe egy kicsit később térnénk vissza. Valamint: ha ez így van, az első részt záró *más* kettős funkciójú. Egyrészt pontos értelme van az ötödik versszak állításában, miszerint a többször-ugyanaz = ugyanannyiszor-más (ennek kibontását feleslegesnek tartom, termékenyen csak egyféleképpen értelmezhető, termékeny azonban a nem pontos, érintőleges értelmezése, forgatása is; ld. szertartásszöveg!); másrészt szócsont, a második rész kezdete, méghozzá úgy, hogy kijelentés hangzik (hangzott volna!) el: A második rész stb. Harmadik megoldást is látok. Hagyjuk el a — — — — — elemét, és olvassuk egybe a szöveget: *többször ugyanaz: ugyanannyiszor más rész rég elkezdődött.* (Figyeljünk a pontra, az írásjelre; eddig csak kettőspontok, egymásbatárások voltak, ez az első tárgyzerű, mondhatni technikai állítás; meg is kapja az írásjelét, miért folytatódna. Feszültséget teremt viszont az írásjel azzal, hogy tulajdonképpen folyik, folytatódik valami; a vonalakkal jelzett zökkenőt esetleg természetesnek éreztük, s ezért nem éreztük zökkenőnek. Most a

pont (olyan helyen, ahol csak technikai-értelmi funkciója van, érdemi-értelmi kevés) feltétlen zökkenőt hoz; bár itt nem kellene. Pótolja tehát a zökkenő-hely esetleges túl-simaságát. A vonalak alatti második versszak kifejti a *rég elkezdődöttséget*.

Az idő múlásában nem leljük
(u. azt)
leljük az idő múlásában.

Elemezzük ezt a kettős — illetve: négyes — kijelentést. Érthetem úgy is, hogy az idő múlásában nem lelünk valamit; ennél (épp a „valamit” meghatározása híján, sőt, ilyen utalás híján!) többet mond az első sor már önmagában is. Az (*u. azt*) kötődhet az első sorhoz (héraклеиосzi utaláselem), kötődhet a harmadik sorhoz (érdemben ugyanazt leljük). A negyedik értelmezés nem formai; felidéződik a vers első két sora:

mi mondható róla
mondható róla

Itt, a vonalak alatti második versszakban ez a motívum feltétlenül visszatér. Kísér tehát bizonyos *jelleg*; és ez már kövületszerű; felfoghatjuk azonban visszahallásnak is. Az (*u. azt*) így jut többszörös jelentéshez és funkcióhoz. Köthet két sort (sor = a sor + értelmezhető értelme), toldhat egy formát (a vonal feletti rész hasonló két sorát), kapcsolódhat a vonal feletti rész utolsó versszakához:

többször
ugyanaz: ugyanannyiszor
más

És mintha ennek példája lenne. Ennek reklámja. A vers így folytatódik (külön versszakban):

reklám:

Itt a *foto*: alakzata tér vissza. Tehát a visszatérés eleme nem véletlen, a példák szaporodnak. Ez valamire felkészít. Peregni kezd a forgatókönyv? Erről nem tudok mit mondani; ezeket a befogadóra (érzékelés-jelleggel) váró kérdéseket nem „kanonizálhatom”. Mindenesetre mintha az *ugyanazt* reklámozná az (*u. azt*). Az idő múlását a vers egyrészt kijelenti (és a *rész rég elkezdődöttel* előkészíti), másrészt az ismétlődéselemmel utólag bizonyítja. A reklám után valamiféle pergés feltétlenül megindul; a versé. Erre vártunk. A cím, érdemben, ide kapcsolódik. A vers így zárul:

(ha most nem is)
 A VILÁG ÜRES LEHETETT
 (később lesz)
 A VILÁG ÜRES
 (lesz min)
 A VILÁG
 (mi lesz min)

 : lábjegyzet hiányzó jelölése

A (*ha most nem is*) nem érthető azonnal. A következő sor azonban elkülönül tőle — A VILÁG ÜRES LEHETETT — és értelmezi is; hihetően: értelmezi. Tehát a világ most nem üres, de lehet; mert: (*ha most nem is*)! Így is van: (*később lesz*). A másik ág lefelé száll, fogy: A VILÁG ÜRES. Egybeolvasható: később lesz a világ üres. De ez nem kizárólagosan helyes olvasat. Mert a zárójeles sor másfelé tart: (*lesz min*). Mintha azt mondaná: 1./ lesz min elgondolkozni, töprengeni stb. 2./ lesz min lenni. Egyik megoldás sem tetszik e pillanatban. Inkább azt fogadom el, hogy a sorozatok együttes értelme egészíti ki egymást ill. él önálló életet. Mert ahogy a VILÁG-sor fogy, ahogy már csak ennyi: A VILÁG, a zárójeles sor szorosabban kapcsolódik hozzá; a (*lesz min*)-re bekettes visszakérdezés jön, kérdőjel nélkül, kijelentve: (*mi lesz min*). Az üres világ (mely most korántsem üres, legfőljebb fenyeget az üressége, és itt — bár ez nem kanonizálható! és csak laza kitekintés — olyasmire gondolhattam a vers írásakor, s ezt ma is fenntartom: üressé válhat a világ valamiféle kis vagy nagy veszteség folytán; „világot” jelentő dolgok elvesztésével), A VILÁG ÜRES LEHETETT kifejezés nem Pilinszky Apokrifjére utal, hanem Beckett *Krapp's last tape*-jére (*Az utolsó tekercs*). Ott vesztes-helyzetben hangzik el ez az egykori mondás: eredeti elhangzása idején még „volt remény”, még nem volt üres a világ. Illetve: forma szerint épp fordítva! Üres volt, üres lehetett a világ (a magyar fordítás így hozza: „úgy rémlett, a föld lakatlan”), mert volt valami nagy, összpontosult teljesség (teljességnek érzett valami). Mármost erre utal a vers korábbi időmúlás-eleme. A Beckett-darab világába is belehelyezkedik itt a vers: azt olvasva, tudjuk már, hogy ott aztán másképp lett üres a világ. Ám a vers ezt a mozzanatot a zárójeles sorral bontja ki. Viszont ha a *Krapp*tól eloldozódunk, a nagybetűs sor is hasonló funkciót tölthet be. A nagybetűs sor (sorozat) és a zárójeles ide-oda villószik; mint egy kettős-fényreklám. Kövület ez is; mert — épp tartalma szerint — semmi érdemlegeset nem hirdet. Ám ezt nem világtartalmilag értem, csak verstartalmilag. Vagyis a vers — szögezzük le végérvényesen — itt semmit sem állít a világ teltségéről vagy ürességéről; itt egy vers kibontakozásának eszköze ez az egyébként ilyen vagy olyan világtartalom. Mármost hogy a vers korrespondál ez

utóbbival, tagadhatatlan. De csak érintőlegesen. Ezért *vers*, ezért nem — mondjuk — filozofikus lételezés. Vers; struktúra. Értelmi és *érzelmi* állapotot szervez reddé. Azt az értelmi és érzelmi állapotot, amely nélküle nem lenne; tehát nem tiszta világtartalom; csak a forrása az, az eredetvidéke. A vers „szomorúsága” nem a világgal kapcsolatos tény-lehetőségek egyike. Egyike sem. A vers-személyen belül történik az esemény; és ez az esemény a vers-sz. mélyvel azonosul. De hogyan! Milyen tökéletlenül; vagy a második megoldás: maradéktalanul, de perspektívátlanul. Hanem akkor lépünk tovább még egyet: a verset a kötetben gyakori lábjegyzetek helyén a legtisztább lábjegyzet-utalások egyike zárja.

: lábjegyzet hiányzó jelölése

Nem „hiányzó lábjegyzet jelölése”; tehát van még valami lábjegyzet, alkalmasint van; s hogy ez vigasz-e, amikor még a jelölése is hiányzik, tehát valami óhatatlanul elvész, holott megvan; vagy épp fordítva? Ennek eldöntését nem kanonizálnám. Marad tehát az így elemzett versben nyitott hely, vizsgálható felület bőven; magas csak azokra a vonatkozásokra ügyeltem, amelyeknek rendjét feltárni: nem értelem-érzelmi veszteség a versolvasónak. Ezt a magyarázatot, rövidebbre fogva, akár a verssel szemközti oldalon is elképzelhetem. A versnek tartalmaznia kell még annyi élő struktúra-vonatkozást, hogy a leglényesebb elemek „kipreparálását” elbírja.

Most talán sorban haladok tovább, visszafutva a kötet elejére. Maga a kötet címe s a József Attilától kölcsönzött mottó: egymással egy árnyalatnyit másképp vannak kölcsönhatásban most már, mint az elemzés előtt. A talált tárgy megtisztított visszaadása csak az elemzésben történhet meg, mely az olvasóra vár, s a szerzői elemzés ennek egyik határesetete csupán. A hangsúlyt tehát — ezt sem kanonizálnám — az értelem, érzelmi s még valamilyen megtisztításra helyezném, a talált tárgy elfogadása csak ekkor következik be: visszaadásakor. Így a „visszaadás”-nak, félek, olyan többletértelme aktualizálódik, amelyre magam sem gondoltam annak idején: mintha azt mondanám: „Ez a kép jól adja vissza a táj hangulatát”, „A fordító jól adja vissza az eredetit” stb. Maradjunk is ez utóbbi példánál. Az *eredetit* kell visszaadni, nem az esetlegesen talált változatot. Eszerint a kötet versei, értelmezetlenül (= kanonizálatlanul) még csak talált tárgyak lennének, visszaadásuk akkor történik meg, ha visszaadjuk (= interpretáljuk stb.) őket?

Elképzelhető — de nem abszolutizálható — ez a felfogás. Engem, elemzéseim során, feltétlenül ez a meggyőződés vezet. *Ha* ez a „visszaadás”, ez a kibontás mint lehetőség adva van a versekben, feltétlenül *szükséges* (igaz, nem kényszerítő) elemként van adva.

Ennyit tehát a címről és a mottóról. A címadó vers elemzésébe a kö-

zeljövőben nem bocsátkozom. A *Változatok homokórára* (1969–70), az első ciklus és a kötet első verse *A damaszkuszi út*. Kétsoros. (A címmel, s talán így a helyesebb meghatározunk három.) A címeknek, szerencsés esetben, azonnal szerepük van minden költő versében. Nem tartom jellemzőnek a kötetre (= verseimre), hogy címeik (szerencsés esetben) a versbe épülnek, „máris” viszonylatelemet hordoznak. Ez lényegtelen technikai részlet; egyszerűen *figyelni* kell rá, ha a verstartalmat keressük. *A damaszkuszi út* címe nem a helyszín felől igazít el. Semmi közzünk a helyszínhez, sem a Saulus-Paulus kérdéshez. Azaz: minden felhasznált kultúrhistoriai „tényhez” vagy tényhez (eszméhez, lehetőséghez, viszonylatrendszerhez) annyiban van köze egy-egy versemnek, amennyiben a versszerkezet megvalósulását a felhasznált képzetkör valamely eleme segíti; öblösíti, szűkíti, differenciálja azt a teret, amelyet a vers megteremt. *A damaszkuszi út* időt és módosítást jelző szavakból áll. Bármikor időt és bármiféle módosulást jelezne ez? Ilyen lehetőséget? Vagy a Saulus-Paulus bejátszás szűkíti a dolgot?

Most, mikor ugyanúgy, mint mindig,
legfőbb ideje, hogy.

Van-e köze a felszólításnak (s felszólítás-e ez?) a rilkei sugallat-áttételhez, miszerint állítólag meg kell változtatnunk életünket az Apolló-szobor nézése nyomán? Ez bennem csak emlékkép, *tudom*, hogy belejátszott a versbe, *közelebb* áll hozzám, mint a Saulus-ügy, közelebb, mint (szorosan vett formájában a Gregor Samsa-reggel) — mégsem tartozik a vers szükségszerű képzetköréhez. Tartozik azonban ehhez 1./ minden lehetséges egyéni változás; 2./ valamely megfoghatatlan maradó változás (esetleg ugyancsak az egyénben). *Most*: a szó súlyát az adja meg, hogy nem tudjuk, *mikor*. Aztán kiderül, hogy ez az időpont az *ugyanúgy, mint mindig*. Az időfogalomba a minőségfogalom vegyül. A *legfőbb ideje*: némi engedmény a szokvány-koordinátarendszernek, a kifejezésbeliségnek. (Létezik-e, reálisan, ilyen idő? *Legfőbb...!*) A *hogyan* után kérdéses, kell-e pont. Talán kell, mert különben a folytatást váránk. Kicsit zavaró, mert enyhe tréfaízt hoz, holott tréfáról szó sincs. Ezt a kérdést tehát mintha nem tudtam volna megoldani. Hacsak megoldásnak nem tekintjük, hogy egy eldönthetetlenül jutottunk. Jobban örülnek, ha nem így lenne; a változtatás (javítás) lehetőségét nem látom és nem is keresem. *Most* figyeltem föl rá, hogy a *hogyan* nyhe mellékértelme van: mintha a *legfőbb ideje*, úgy egyáltalán, kétségessé válna. *Hogyan* legfőbb ideje? Kijelentő kérdés. A ciklus címe (*Változatok homokórára*) értelmezi a verset, a vers a ciklus címét. A ciklus címére (bár más verseknél is van ilyen kölcsönhatás) nem fogok visszatérni.

A *Töredék Hamletnek* koanjaihoz kapcsolódik a (*Mondjuk* :) koan 1970-ből. A koan — értelmezésem szerint — nem okvetlenül racionáli-

san fölfejthető mondásforma; állítás, utalás, kérdés. Mivel azonban a kultúrkörök elemeiről fentebb mondottak erre is ugyanúgy állnak, nyilvánvaló, kitekintési lehetőség a koan, végiggondolása vagy végiggondolhatatlansága nem *kultúrhistoriailag* hozzá (s képzetköréhez) kötődő elme produktuma. Már a *produktum* is árulkodik: a költészet lehetőségének kitágítását szolgálja a koan itt, s csak másodlagosan lehetnek olyan viszonylatai, melyekkel nem foglalkozom. Azaz mégis: a verses-kötet egészen belül egy-egy *elütő hely* keletkezik így; s nem *mitől* elütő; ilyen értelemben koan-szellemű a *Kövület*-vers (*mi lesz min*)-je. A koan-jellegű elemeket nem jelölöm külön; két okból. Egyrészt meglétüket oldanám fel vele; másrészt nincs szükség külön regisztrált meglétükre. A *Hamlet*-kötetben — úgy látom — négy olyan vers volt, mely címében viselte a koant. A költői kifejezéslehetőség gazdagítását szolgálták. Az első:

Tőled távolabb-e?
Hozzád közelebb-e?
Tőled se, hozzád se.
Távol se, közel se.

(Ezeket most nem elemzem. Rövid utalás: teljesebb tér. Teljesebb tér, például, ennek a versnek a befogadására.)

A második: sajnálatos módon nem koan. A harmadik viszont igen:

Némaság a hang helyett.
De a némaság mi helyett?

Itt a *némaság*, legyen, mondjuk *a*, a hang *b*. Tehát: *b* helyett *a*. De mi helyett (*van*) ez az *a*? Mit jelent ez. Ha *egyáltalán* behelyettesíthetőség van, egy elvégzett behelyettesítési művelet után nem azt érezzük, hogy a behelyettesített dolog *van*, hanem hogy *mi helyett is van*? Nem a hang némul el, nem a hang helyett van a némaság, érzünk rá — bizonyos módon *helyesen*. Ha a hang helyett *lehet* némaság, akkor a némaság is *van*, úgy, mint a hang; készen áll, hogy behelyettesítse. De ha van, mi helyett van? Hogyan jött létre? Hogy ilyen durván kérdezzünk a dologra. Ezt nem kell okvetlenül világeredet-versnek felfogni, ám az utalása — ebbe az irányba! — nem is olyan közvetett.

A *Lépcsők se föl, se le* összerakott vers; elemei a *Hamlet*-kötet lezárása után keletkeztek. A cím értelméről egyelőre nem tudhatunk meg semmit; aligha indokolja a formai alakzat:

Vers-test

1. versszak (mottó)

Záró rész

A mottó: Nem kívánok semmi elérhetetlent:
nem kívánok semmi elérhető.

A *t kívánom

*

Ez: teljes nyíltság, nagy befogadás. Az első sor után a kettőspont mit azonosít? Azonos lenne az elérhetetlen és az elérhető? Azonos lenne, ha a két sor többi szava ott nem lenne. Így azonban ezek az együttthatók bonyolítják a dolgot. Épp annyira, amennyire a helyzetszerűség mindig. Eddig az azonosság kérdésének sorpárjáról is szó lehetne. Mivel azonban a két elem kijátszható egymásként és egymásnak, nem kívánatosak. Harmadik lehetőség nincs, mi marad? Elhagyásuk. Pontosabban: elhagyva-kívánásuk. Ám ahogy elhagytuk a tárgy ragja elől a tárgyat, végtelenül kitágultak a lehetőségek. Ezt jelzi a *. Mivel azonban ez (forma szerint) meghatározott jel, úgy fest a dolog, mintha ezt kívánánk. A lábjegyzet (mert ez lábjegyzet-csillagnak minősül *így*; csak *így*; ha nem lenne lábjegyzet, nem minősülne szükségképp annak!) viszszaadja a tágasságot. A * nem jelöl semmit, azaz önmagát jelöli, e kettő együtt adja a „tényleges”, szavakban kifejezhetetlen variációt. De hát nem keletkezik diszharmónia, hogy ez kifejezhetetlen, pontosabban: szóba-foglalhatatlan; mert — a lábjegyzet terében — szó nem is törekszik a kifejezésére. Ott áll a csillag, a Lábjegyzet csillaga. Természetesen, ez nem a lábjegyzet emlékjele, apoteózisa stb. A lábjegyzetség csak eszköz. Mintha mindez a kívánáság erejét fokozná; ezt az erőt nyomatóékosítaná. Mintha.

A középső lépcsőfok:

Mindig
nünk kell valami
iránt, nehogy
hessünk valami iránt.

Nem rekonstruálom az igét. Az elhagyásos módszer rokon a fentebbiekkel. Csak lábjegyzetmegoldás nincs. Van viszont egy nagyon jellegzetes viszonylat; nem tréfás. Ezt mindig jelzem; ha valami a helyes értelmezés jegyében mulatságos, vagy ha nem. Ez itt nem. Inkább arról van szó, hogy az állandóan végzett tevékenységek rangját, értékét kellene valahogy visszaadni. Elhagyjuk a konkrét igét, marad a reláció; „véletlenül” a közlés tartalma is épp ide vág. Így szerves egység alakul, mondhatni: a hagyományos poétika tartalmi kívánalmái szerint. Mivel azonban a hagyományos poétika (verslétezés; versgyakorlat) rangját, értékét, hitelét is vissza kellene adni (legalábbis: ha kell, akkor kell!), maga a versszak adná vissza így. Ez már a cím magyarázata is; se

föl, se le. Helyben maradunk. A lényeg azonban: hogy *jól* legyünk helyben, s ne esetleg rosszul. A következő versrész

Ugyanaz fellebbenti, elfedi.

semmi egyebet nem illusztrál, mint a fentebbieket. Mond, persze, mást is: azt, hogy a dolog kifejezésmódozatai számosak, variációk képzelhetők. A variációlehetőség hangsúlya érdekében itt történetesen kontraszt hat: a verssor azonosság-fajtat fejez ki. Nagyon egyszerű ellentét. Bonyolultabbá — egy kevéssel csak — az teszi, hogy közben már előrehaladunk a versben, a belső relációrendszer gazdagodik. Erre utal a középrész harmadik tétele:

Mi kezdődhetne
anélkül, ahonnan!

Mintha bárhol elkezdődhetne a vers; de mégsem kezdődik, csak az elején. (Hagyományos koordinátákat őrünk.) Viszont azáltal, hogy értéküket visszaadjuk (tehát nem holmi *értéktelen* koordináta-rendszerben vagyunk a verssel), az az érzésünk támad, másutt is kezdődhetne a vers. (Például a vers.) Ez ismét a behelyettesíthetőség melléksugallata. Kifejtése a középrész negyedik *movement*-je:

Vagy nem fér-e el ugyanott
egy meglévő és egy hiányzó?
Szükség van-e egyáltalán
erre a megkülönböztetésre?

Semmi tréfa! Az első két sor valami olyan evidens dolgot hangsúlyozza, hogy, mondhatni, *egyáltalán* a hangsúlyt mint lehetőséget hangsúlyozza. A harmadik és a negyedik sor az így már elfogadottnak tekintett állításból vonja le a legszükségyszerűbben következőket. Trükk-e, ahogy az első állítást elfogadtatja a vers? Dehogy trükk, hiszen csak hangsúlyt ad, magát a *naszczenz* hangsúlyt. Az más kérdés, hogy ezt sem képzelhetjük tartalom — tartalmi logika — nélkül; állításnak érezzük, mert a formája az; s máris továbbvisszük. Kört zár, hogy a következő tartalma a premissza felszámolásával egyenlő. Mindez nem logikai absztraktum; mert a négy sornak megtévesztően (valódián! a hagyományos verseszközök egyfajta megtévesztésre épülnek, végül is, a valóság-hoz képest mégiscsak arra!) hagyományos hangzása van. De a komoly töprengés egyáltalán nem tréfás. Inkább arról van szó, hogy a töprengések komolyságát is vissza kellene adni (s nehogy e szó használatának többértelműsége zavart okozzon:) — gondoskodni kellene róla, hogy a töprengés komoly lehessen. A tárgy leheletszerűen formálódik;

tehát nem a semmin töpreng a képzelt személy. (Valós személy; személy-lehetőség. Egyelőre csak képzelt. Az olvasó az.) A lépcső-alakzatot (utalva talán a se-se formációra) ismét hátraugratott négy sor zárja. Most új személy (vagy: az iménti képzelt személy konkrétabb változata) lép be: erre utal az idézőjel. Még ha valakit távollétében idézünk is, ez a távollétnyi mennyisége is elegendő ebben a versben, hogy jelenlét legyen.

„Csak árnyékomat nézte,
nem látta, hogy mosolygok;
csak engem nézett,
nem látta, hogy”

Kezdjük a végén. *A damaszkuszi út* befejezés-problémáját itt az idézőjel megoldja. Kell-e tehát a dologhoz egy személy? Nem rögzítem a variációt; lehet. Az idézőjel kellett. A többi az idézőjel eredetének értelmezésén múlik. A két sorpár: ikerállás. Nézzük az elsőt. Tartalma (versösszefüggésén kívüli): ha valakinek csak az árnyékát látjuk, nem látjuk a mosolyát. (Nagyon szélsőséges feltételezés, hogy az orca formájának változását esetleg mégis így értelmezhetjük; gyakorlatilag ejtsük el a lehetőségét.) A második két sor: ha csak egy személyt nézünk, sok mindent nem látunk rajta kívül, vagy — Álljunk meg. Ez így mintha semmitmondásba torkollna. Igen ám, de ez nem véletlenül a második sorpár. Formája szerint, hangsúlyozni se kell, vonatkozásban áll az első sorpárral. Tehát: igaz-e, hogy amiképpen az első sorpárban valaki csak az árnyékomat nézi, s nem látja mosolyomat, úgy a másodikban valaki nem lát valamit (valami lényegeset, belőlem vagy kívülem, vagy e kettő kombinációjából), azért mégpedig, mert csak engem néz? S ez az „engem” (nem az én! az „engem”) így olyan, mint az árny? Nem, nem; olyan, mint egy verssorbeli árny-fogalom-használat. Eléggé körültekintően kell fogalmaznunk ilyen versek elemzésekor. Azt hiszem, számos lehetőséget indít el ez az értelmezés is. A záró versszak verstartalma a cím jelentését is pontosabban árnyalja már.

A következő négy vers (*Vízköpők, Változatok homokórára, A legrövidebb út: két pont közt, Az estély*) nagyjából azonos eredetű az iméntivel. A *Vízköpők* címe alig több a figurális funkció jelölőszavánál. Víz, lényegében, az első két sor:

Előbb, előbb!
Csak aztán, aztán!

Azt jelenti-e ez, hogy csak tartsunk sort? Azt jelenti, hogy ennél többet jelent, de egyéb külön-jelentéshez nem jut el. Félhang. Mivel azonban

nem ismerjük lejátzásának hangszerét, módját stb., felkelti érdeklődésünket. Mihez kezdjünk vele. Toldjuk meg tartalmakkal? A verstartalom szegényül ezáltal. Mit érünk így az általánosságával? Figyelmeztet valamire? Bármire (ami ilyen struktúrájú kijelentést igényel vagy lehetővé tesz)? Jelzi ez a két sor, hogy evidens dolgok valódi evidenciájának restaurálása szükséges? Talán. A második rész:

... vigyázok, nehogy;
igaz, jobb lenne: *mire*.
Csak mert
minden percnyi idő: megnyert *idő*
és elvesztett —*

---

* a hiányzó szó is dőlt betűvel.

Itt az első két sor ellentétpárja igen egyszerű. A negatív vigyázás, sajnós, nem jelent igazi tartalmat. A *hogyan* nem *micsoda*. Igaz, nem is semmi. A verssorok hangulata (mert itt ilyesmi is van) még a *Hamlet*-kötetet idézi. Az első két sor egy kicsit lágy. A *Csak mert* érdesen előkészít valamit; szinte elmondásra való verset ígér eddig a három sor. A negyedik sor már nem mondható, csak olvasni lehet. A kurzivált *időt* hangsúlyozhatnánk ugyan, de mi lesz a következő sor elhallgatásával? A lábjegyzet csillagának követelményével? A negyedik és az ötödik sor látszólag a megfoghatatlanba csusszan át. Minden percnyi idő: megnyert *idő*; várjuk az ellentétet. Jön is. Előbb csak a megnyerté: elvesztett. De mi az idő ellentéte? Ha ilyet egyáltalán feltételezhetünk, itt csak a versben tehetjük. Akkor pedig vers-eszköz szükséges a kifejezéséhez. Ez a kurziválás, a dőlt betű. Az *elvesztett* után a gondolatjel a tanácstalanságot fejezi ki; esetleg azt, hogy valami nem létező módon mégis ott van, kimondásra kerül az idő ellentétpárja. Aztán jön a lábjegyzetcsillag, s mindjárt a feloldása is: követelményül csak annyi, hogy a hiányzó szó is dőlt betűvel álljon. *Ha* van ilyen szó; ha nincs is, attól még hiányozhat, szögezhetjük le árnyalatlanul. De hát mit jelent és mire jó ez, hangzik az ugyanilyen árnyalatlan kérdés. Érdemes az *idő* ellentétpárján gondolkozni? Önmagában talán igen, talán nem; a versnek itt ehhez semmi köze. A vers megteremt egy viszonylatrendszert, amelyben kénytelenek vagyunk „gondolkozni” ezen. Azért, mert a vers „befogadásához” ez is hozzátartozik. Bizonyára többlet-lehetőséghez jutunk így; a befogadás mikéntje nem e vizsgálódás tárgya. Az *idő* kurziválása kétfelől motiválódik. 1.) Várakozást kelt a hangsúlyossága. 2.) A lábjegyzetben az egyetlen lehetőség a lehetetlen jelzésére. A vers harmadik része:

... megint valahova
 tesz, még ha
 megkérdem is a jelszót:
 „Mindig
 bb előtte és utána” —
 ... Előtte és utána; nem tudhatjuk ...

Az előzőekhez képest eléggé lazán, benyomásszerűen induló rész. *Hamlet*-kötet reminiscenciák; az ötödik sor lendíti fel. A hatodik — már ennek árnyékában — szintén lágyan meditatív, révült, de a kemény ötödik sor „megmenti”, sőt, így kívánja.

Mi az a *bb előtte és utána* —? Egy mondás része. Van-e ilyen mondas? Nos, a vers ezt fogadtatja el velünk máris, a bevezető helyzettel, melynek tétovasága, úgy látszik, ezt a célt szolgálta. Az úgynevezett józan ész azonban nem messze lép a mondással. Nézzük mégis. Előtte és utána: ezek alapképzeteink. Van valami; és van előtte és utána. A mondás szerint nem akkor *bb*, amikor valami van, hanem inkább a jelzett időszakokban. A *bb* nyilván felsőfokú melléknévre, határozóra utal. Milyen is? *Bb*; vagyis ezt tudomásul kell venni. Nem *akkor* ez-meg-az, hanem előtte és utána. A bevezető sorok révületéhez hajlik vissza a most már a mondás „birtokában” töprengő. Tehát máris adva van egy olyan helyzet, ahol *előtte és utána* van, s a kettő közt a semmilyen-mondás. Talán épp ez a formáció példázza a mondás igazát; vagyis a mondás semmilyenége hozza létre ezt a formációt, adja hitelét. Körbe-körbe futunk? Nézzünk akkor egy érintőt, egy kifutót: a töprengő személy ezt latolgatja: „Előtte és utána...” A versben idézőjel nélkül. Ott a három pont sokkal általánosabbá teszi a kérdést, mindnyájunkat bevon a töprengésbe. És a végeredmény: nem tudhatjuk. Bolhát ültettek a fülünkbe, ahogy mondani szokás. Mert a töprengő mintha így morfondírozna: „Egyáltalán, mi ez az előtte és utána.” Vagy így: „Csakugyan, erre eddig nem is gondoltam; itt ez az előtte és utána; és hát így tényleg nem lehet tudni.” Vagy: „Nem tudhatjuk, valóban, mi van valami előtt és mi van utána.” S nem igaz-e ez? Megint a töprengés, a tényleges elgondolkodás lehetőségét adja — s nem „erről szól” csupán! — a vers. Még hozzá teljességgel az európaias, értelmi-érzelmi logika alapján. Ezt megtoldva belülről jövő többlettel. Rejtett tartalék-lehetőséggel.

A vers negyedik része ezekhez képest nem mond újat; ismétli részben a *Lépcsők* egyik motívumát is.

A ciklus címadó verse — *Változatok homokórára* — igazi mottóval indul. A címet azonnal megsegítve, értelmezve.

„A leg, a legbb — nincs!
 De a leg, a legbb sincs.”

Grammatikoan, így nevezném. Honnét az idézet, hangzik újra a kérdés. Az idézőjel tartalmi elem, helyzetbe illeszti a két sort, hozzáad valami fontosat. A két sor nagyjából azonos. Az első mintegy fölfedez valamit: azt-e, hogy nincs felsőfok? Hát... nem egészen. Mert akkor azt így is el lehetne mondani; itt pedig hangulatfestő variációkról talán még sincs szó! Ha az *egyáltalán* szónak van jelentése (szerkezetén kívüli, saját; egyáltalán), az ilyen sorok, mint a mottóbeli első, ezt hivatottak kifejezni, példázni. Egyáltalán. Ennek mellék-tartalma: evidencia. A mottó első sora evidenciát fejez ki. Tartalmatlan evidenciát? Nem. Árnyjáték-szerűt, például; vagy mintha számunkra idegen nyelven hallanánk valamit, ám a gesztusok, az arcjáték, a hanghordozás mind elárulja: ez evidensen így van! Nincs másképp. Mármost itt az *egyáltalán* kifejezésének ezt a módozatát differenciálja, hogy épp negatívumot fejezünk ki. Látszólag örömmel. Vagy mégsem? Ki mondja a második sort? Lehiggadva mi magunk? A másik fél? S mi a különbség a két sor közt? A tagadott elem látszólag teljesen azonos. Különbözik mégis ama héraikleitoszi felismerés jegyében, hogy — a második sorban már nem ugyanazt látjuk viszont, amit az elsőben elhagytunk. No de akkor nem lehetne, egyszerűbben, azt is leírni, hogy:

— vagy ennek valamilyen variációját, s a verset — címében esetleg — ellátni Héraikleitoszra-utalással? Lehetne; ez most bonyolultabb, másra célzó vers. A nemcsak-de kifejezése. Vagy valami efféle. Pusztán nyelv-tani illusztráció? Nem, a grammatikoan-elnevezésének létjogosultságát az előtag eszköz mivolta adja. Nyelvtani elemek *eszközeivel* fejez ki ez a mottó valamit. De hát miért kell ilyen sokáig pepecselni vele! Ott a cím fölötte; ahogy a homokórát megfordítjuk, az már egy változat; ugyanaz, mégse az. És nincs leg, legbb — ! Mert három perc letelte után vissza kell fordítani az órát; sosem fokozódik itt az idő; még csak úgy se, mint a szokvány *életkor* stb. esetében. (Húszéves vagyok; hetvenéves lett stb.) S mégis, mi a különbség a két sor *leg, legbbe* közt? Vagy épp semmi? Ez a mondanivaló: hogy semmi se más? Nem egészen. Inkább az, hogy sem itt, sem ott nincs szélső kivétel; sem ebben, sem abban. Az első sor felkiáltása: felfedezés hevességét adja. De a második sor higgadtabb hangvétele adja meg a visszavonhatatlan érvényt. Nincs „mese”; nemcsak az objektív (mondjuk így) *leg, legbbe* nincsenek, hanem a szubjektívek se. És így tovább. Erről azért lehetne végeláthatatlan beszélni, mert a példák száma így szaporítható.

Maga a vers így szól:

Rögtön előbb, utóbb.
 És aztán elkezdünk ugyanott, ugyanonnan,
 elkezdünk ugyanoda; mert
 aminek meg kell lennie,
 el kell maradnia,
 legjobb, ha itt van
 bennünk, ott van
 kívülünk. Csak
 mi vagyunk, akik
 meglennénk sehol nélkül,
 semmikor nélkül.

Az első sor a *Vízköpők* bevezetéséhez kapcsolódik, annak variánsa. Forma szerint az előbb-utóbb (e pontatlanság) feloldása. A *rögtön előbb, utóbb*: maga a képtelen pontosság. De a vers mintha történetet mondana. Alapfeltételül megvan a „rögtön”, s mit teszünk mi, ennek birtokában? Elkezdünk. Ugyanott, ugyanonnan, ugyanoda. Három alaphelyirány. A tér és idő kijelölt rendjében megjelenik a módozat: a kell. Ennek is két ága: ami megmarad s ami ugyanilyen szükségképpen elmarad. Vagyis: ami van és ami nincs. Ez — minden; vagyis ez *minden*. Erre mondunk valamit: hogy legjobb, ha ez ott van bennünk (eddig rendben), ott van kívülünk (mit jelentsen együtt ez a kettő? De hát eddig is együtt voltak az ellentétek, az egymást kizáró lehetőségek stb. Most szinte akadálytalanul fogadtatunk el — fogadunk el — mindent. Azaz mégse. Ehhez az akadálytalansághoz képest szinte tragikus hangsúlyt kap, hogy valami hiba mégis van: mi nem így képzelnénk a teljességet, az idők és terek és módok és dolgok együttesét, mi inkább — parlagian — a maradandóságra szavaznánk. Ez azonban — a vers már nem mondja ki —, sajnos, lehetetlenség. Kilógunk tehát a saját teljességünkől, hiába ismerjük el s fel ennek elemeit, hiába teremtjük meg szintézisét; épp mi magunk nem illünk bele. Ennek részletezésére nem kell vállalkoznom; nem verstartalmi kérdéseket kellene taglalnom, inkább érzelmieket, biológiaiakat — elmúlás, pusztulás, nosztalgia stb.).

Tehát mi volnánk az a *leg, legbb*, „ami” nincs? Nem. Szélső lehetőségünk nincs. Szélső lehetőségként nem vagyunk. S ennek a lehetőség sincs meg. És így tovább. A mottó és a vers egymásra reflektál, vége-láthatatlan.

A legrövidebb út: két pont közt című vers látszólag a szokvány alapigazságot (a geometria egyik axiómáját?) forgatja ki. Két pont közt a legrövidebb út az egyenes. Nyilván nem azt akarjuk mondani, hogy két *pont* közt rövidebb az út, mint két kiterjedt test közt, mert ott viszonylagos, hogy honnét kezdjük mérni. Ejtsük el ezt a lehetőséget. Akkor már helytállóbbnak ígérkezik a következő: *ha már* meg kell tenni bizonyos távolságot (lásd a kis Kafka művet: *A szomszéd falu*. Idézem:

Nagyapám mondogatta mindig: — Az élet megdöbbenően rövid. Most, ahogy visszaemlékezem, úgy összezsugorodik, hogy például alig értem, fiatal koromban hogyan szánhattam rá magam arra, hogy a szomszéd faluba lovagoljak, és ne féljek attól, hogy — eltekintve a szerencsétlen véletlenektől — még a megszokottan, szerencsésen eltelt élet hossza sem lesz elegendő egy ilyen lovaglásra. *Franz Kafka, Elbeszélések*, Európa, 198. old.), ha már ránk kényszeríti valami a helyváltoztatást, akkor legalább a többit egyszerűsítsük: mozogjunk pontok közt, különben elviselhetetlenül „felpörgetődik” a dolgok eleveisége. Maga a vers nem sokat ad hozzá címéhez; a kelletlen hangú beszéd mintha alátámasztaná iménti feltevésemet. A Kafka-írás távolról játszik bele csupán. Esetleg a vers elejét idézem:

Másképp, mint: — ehhez
nem lenne
(mim?) — nem lenne
m...

További elem: épp elég, ha egyféleképpen vannak a dolgok, vagy néha az is sok. Közhelyszerű igazság, „feldolgozva”? Végeredményben igen.

Az *estély* közhelygyűjteménye vegyes. Egyik-másik önálló koan is lehetne, a részek többsége illusztratív. Említést érdemel talán ez a négy sor:

Oda-vissza: ez
bármiről kiderülhet.
Jobb várni legalább
az egyik irányba.

Életbölcesség-hangulata van; és, ne tagadjuk, életbölcesség lenne, ha betarthatnók. Megtéveszt a hangzásával; mintha konkrétumot mondana; többet mond annál. Ugyanígy a

Csak ugyanoda érdemes.
Ha ugyanott nem is.

A részletek mind idézőjelben vannak, társalgás részei.

A *Horror*t, az *Egy találkozás megbeszélését*, a *Les adieux*-t és a *Kavafisz-haikut* különböző okokból nem elemzem (nem igénylik; nem érdekes stb.). A *Teddy* és *Johanna* két részből áll. Teddy Salinger novellájának alakja; ő mondja azt, hogy „az a baj, hogy a legtöbben nem is akarják a dolgokat olyannak látni, amilyenek”. Az ő találós kérdése ez a „Mi az”, tulajdonképpen az abszolút találóskérdés-lehetőségek egyike. Teddy gyerek voltát jelzi a találós kérdés, a kérdés konkrétumának

teljessége pedig Teddy teljességét példázza. Nem abszurd vers; el kell képzelni, ahogy találós kérdésként komolyan elhangzik ez a Mi az? — koant idéz ez is. Teddyt egyébként a húga belöki az uszoda üres medencéjébe; Teddy gyanítja, hogy történik (történhet) majd ilyesmi, a húga nem tudja, hogy a medence üres. A vers befogadásához a történetnek ez a részlete nem okvetlenül fontos; Teddy kilétét, sajnos, tudni kell. Johanna: Jeanne d'Arc. Ő mindig hangokat hallott, helyesebben: a versrészlet ezt a tulajdonságát abszolutizálja. Ahogy Johanna a hangokat („égi hangok”, egyáltalán: sugallatok; egyáltalán: valami több) kizárólagosítja. Mindenkinél számítana rájuk. Mindenkitől elvárna valami ilyesmit. Nem is tekinti külön képességnek; kérdi:

„— Nem hallod?”

A válasz:

„—”

— mert talán Johannát se hallja az illető, Johanna is ilyen hang, ilyen sugallat, ilyen „valami több” lenne. De Johanna erősködik:

„— Mit csinálsz helyette?”

Visszaulrás a *Némaság a hang helyett* koanra. Személyesebben, jelenezve. *Jellemezve*. Johanna el sem tud képzelni mást; felmerül azonban máris a *helyette*. Vagyis valami abszolútum, bár állítja létét, megtörik. Nem történik semmi — és mégis. Helyesebben: épp így. Talán a nagyobb égi rendet kérdi Johanna, nem is gyarló embertársát? Elérkeztünk a *Kant emlékrájzhoz*.

(Folytatjuk)